

Разом із тим, показуючи еволюцію у поглядах Олександра II у ставленні до юристів, Р.Вортман не забуває підкреслити, що на перших посадах перебували віддані ідеї законності вищі чиновники, які отримали освіту і службовий досвід при Миколі I, і саме вони створили модель поведінки, яка поширювалася в середовищі судових службовців. Так, Міністерство юстиції очолив Д.М.Зам'ятнін, який проявив себе на посаді герольдмейстера, викоринуючи корупцію і тяганину в Герольдії. Йому вдалося збільшити міністерський бюджет, організувати публікації матеріалів судових процесів із метою отримати підтримку в населення щодо реформи судочинства. А вже після ліквідації кріпацтва і вчорашні поміщики, і селяни ставали громадянами, яким потрібна була сильна судова влада, здатна захистити інтереси власників. Підтримка дворянством реформи позитивно вплинула на імператора, який дозволив використовувати західні принципи та моделі і, зокрема, Ганноверський статут цивільного судочинства з усною і гласною процедурою. Дозволено було заснувати і суд присяжних, що в кінцевому результаті привело до створення "суду швидкого, правового, милостивого і рівного для всіх".

Після прочитання хорошої наукової книжки, а саме до таких належить праця Річарда С.Вортмана, постає не одне запитання. Найперше, що кидається в очі, то це постійне звернення автора до художніх образів. Напевно, це обумовлено обмеженою можливістю працювати з архівними фондами, але хіба вони через літературну ідеалізацію здатні замінити фактичну сторону проблеми? Слід зазначити, що Р.Вортман, хоча й не користувався останніми дослідженнями сьогоденних російських істориків, але деякі його висновки про соціальні зміни в чиновництві збігаються з їхніми¹. І ще одне запитання стосується відсутності будь-яких пояснень, чому судова реформа 1864 р. не набула поширення в усіх губерніях Російської імперії. Невеличка ремарка, що губиться у зносках, про те, що в остзейських губерніях, Сибіру, на Кавказі, а від себе додамо, що і в Правобережній Україні, ця реформа проводилася лише наприкінці правління Олександра II. Вона не відразу була запроваджена у трохи меншій половині губерній Російської імперії. Ця обставина зразу знімає притаманну автору деяку невиправдану ейфору від судової реформи. А вже, базуючись на її основних вузлах (незалежний, публічний суд, усне змагальне судочинство та суд присяжних), Росії чомусь не вдалося створити демократичну політичну систему.

Як відомо, усвідомлені недоліки допомагають з'ясувати будь-яке питання. Сподіваємося, що ця книжка спонукає й українського дослідника до вивчення складної проблеми судової влади на теренах України другої половини XIX ст., оскільки запізниле запровадження тут статутів 1864 р. свідчило про певну її специфіку в імперському правовому полі.

¹ Митронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства): В 2-х т. / 2-е изд. исп. – СПб., 2000.

² Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенин А.С. История государственной службы в России. XVIII–XX века. – М., 1999.

РЕЦЕНЗІЇ

С.А.Копилов

Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 463 с.

Український народ належить до сім'ї слов'янських народів, і природно, що ця істина вкорінилася в його історичній свідомості. Здавна українці глибоко цікавилися минулим та культурними надбаннями своїх сусідів, прагнули їх пізнати, розвивати взаємні зв'язки. Відтак існували й міцні слов'янознавчі традиції у вітчизняній історіографії, починаючи ще від св. Нестора-літописця, які в XIX – на початку XX ст. здобули світове визнання. Однак донедавна цей значний культурний пласт заносився переважно на рахунок російської історіографії. Не було серйозних спроб комплексно проаналізувати весь доробок українських істориків-славистів, виявити характерні для них спільні риси й особливості, оцінки минулого південних та західних слов'ян. Ясна річ, що головною перешкодою для наукових розробок у цій галузі був підколоніальний стан вітчизняної історіографії. Але після відродження незалежної Української держави 1991 р. настали принципові зміни, і одним із свідчень цього є поява даної монографії.

У вступі до своєї праці С.А.Копилов звернув увагу на актуальність обраної ним наукової проблематики, уважно простежив внесок попередників, які зосереджували увагу переважно на персоналіях, на окремих проблемах слов'янської історії, подав чіткі пояснення щодо вживаної термінології, насамперед в окресленні термінів "слов'янознавство" й "славістика", охарактеризував коло використаних архівних джерел. Ознайомлення з цією

частиною монографії й навіть побіжний перегляд імен та праць істориків, доробок яких аналізується дослідником, показує, що ним опрацьовано без перебільшення гігантський матеріал, і вже це одне свідчить про його книгу з дуже позитивного боку.

Перший розділ монографії (“Рецепція слов’янського світу в історичній думці останньої третини XVII – XVIII ст.”) є багато в чому новаторським. Саме тут автор висвітлив не тільки значне зацікавлення українських літописців історією слов’ян, а й потужний вплив на них творів провідних зарубіжних хроністів, у першу чергу польських (М.Бельський, М.Кроммер, М.Стрийковський, А.Гваньїні, С.Твардовський). Він пропонує слухну періодизацію даного відрізка часу в розвитку історичної думки, визначає характерні особливості кожного з його етапів. С.А.Копилов зупинився на найпопулярніших сюжетах, які приваблювали в зарубіжних історичних творах вітчизняних літописців, пояснив причини такого зацікавлення. Це стосується насамперед розповідей про походження слов’ян, виведення їхньої генеалогії від біблейських персонажів, тлумачення термінів “Русь”, “Україна”, “козаки” й ін., підкреслення як спільних моментів у слов’янській історії, так і виразне відмежування русинів-українців від “ляхів”, з одного боку, та московитів, – з іншого. Автор сприйняв важливе положення сучасної вітчизняної історіографії про Визвольну війну українського народу 1648–1658 рр. як каталізатор національної свідомості й розвинув його, указав на причини особливого зацікавлення вітчизняних інтелектуалів слов’янським світом у той період, проаналізував особливості висвітлення історії поляків, чехів, болгар тощо провідними українськими дослідниками (Ф.Софонович, П.Кохановський, Я.Бінвільський, анонімний автор хронографа, козацькі літописці, Ф.Прокопович), відзначив їхні наукові заслуги. Так, зазначено, що Ф.Софонович уперше у вітчизняній історіографії подав цілісний виклад подій історії Польщі (від легендарних часів до 1670-х рр.). Дослідник звернув увагу і на постаті, котрі досі були призабутими як славісти (у першу чергу св. Дмитрій Ростовський (Туптало), київські митрополити Варлаам Ясинський і Йосафат Кроковський). Коли ж автор переходить до вивчення спадщини козацьких літописців, то слушно вказує на їхнє прагнення до протидії колоніальному наступу Росії на Україну, що виявилось в підкресленні особливого походження українців, наголошенні на блискучих перемогах козаків. Автор має рацію, коли підкреслює видатну роль у розвитку історичної думки слов’янських народів викладачів Києво-Могилянської академії. Варто було б поставити тут крапку над “і”, відзначивши роль цього закладу як **першого** наукового центру дослідження слов’янської історії не тільки в Україні, а й Росії, Білорусі та Молдові. Результати дослідження С.А.Копилова переконливо свідчать, що ще до останньої чверті XVIII ст. в Україні й, у першу чергу, у стінах академії було створено міцний ґрунт для розвитку вітчизняної славістики як науки, а першими українськими її представниками – вченими в сучасному розумінні цього слова – були М.Бантиш-Каменський і Я.Маркович.

У другому розділі (“Формування основних напрямків досліджень минулого слов’янських народів в історіографії епохи національного відродження”) історик велику увагу приділив зародженню й розвитку центрів вивчення славістики в перших українських університетах XIX ст., слушно пов’язав посилення інтересу до неї із зовнішньополітичними успіхами Російської імперії та посиленням безпосередніх контактів вітчизняних учених із провідними європейськими, поїздками за кордон науковців з України. У полі зору С.А.Копилова знаходяться такі видатні постаті, як Д.Бантиш-Каменський, Й.Бодянский, Д.Зубрицький, М.Костомаров, П.Куліш, М.Максимович, які слушно розглядаються в контексті розвитку вітчизняної історіографії, а деякі заслужено повернені в її лоно, як-от І.Срезневський або Ю.Венелін (Гуца). Важливо, що автор не обмежився класичними університетськими центрами. Особливу увагу він приділив Київській духовній академії (спадкоємиці “Могилянки”). У радянській історіографії її потужну наукову роль зазвичай ігнорували, оскільки це суперечило більшовицькій тезі про монастирі як вогнища темноти й обскурантизму. С.А.Копилов уважно проаналізував роль духовної академії в XIX – на початку XX ст. й поставив її в один ряд із провідними університетськими центрами вітчизняної славістики (Київський, Харківський, Новоросійський, Львівський університети). У своїх висновках автор не є голослівним. Він спирається на результати свого ґрунтовного дослідження творчого доробку київських митрополитів Самуїла (Миславського), Євгенія (Болховітінова), св. Іннокентія (Борисова), викладачів і вихованців академії, у тому числі й незаслужено забутих (П.Гулак-Артемовський, І.Боричевський, П.Задерацький, В.Певницький та ін.). Віддає належне історик і розвитку славістики в позауніверситетських центрах (насамперед ідеться про “Руську трійцю” та декабристів).

Але дивно, що автор обмежився лише кількома згадками про Тараса Шевченка. Звичайно, про Великого Кобзаря багато вже написано, у тому числі й з погляду славістики, однак у такому ґрунтовному дослідженні варто було хоча б послатися на праці попередників, які вивчали цю проблему.

У даному розділі дослідник слушно підкреслив роль прогресивної концепції німецького філософа Й.Г.Гердера, який наголошував на розмаїтті людських спільнот і важливості кожної мови та культури, указав на значну її популярність в Україні. С.А.Копилов відзначив, що вже в першій половині XIX ст. було зроблено серйозні кроки на шляху розширення джерельної бази досліджень у галузі славістики, започатковано наукову розробку історії взаємин українців із іншими слов'янськими народами, зроблено важливі відкриття, як, наприклад, висунення Ю.Венеліним (Гуцою) науково обґрунтованого погляду на останніх як на автохтонне населення Європи, а також його теорія про походження болгарського етносу. До числа серйозних проблем, котрі в той час інтенсивно розроблялися вітчизняними славістами, належать насамперед такі, як християнізація слов'ян, роль церкви, особливо православної, у боротьбі за здобуття автокефалії, церковна біографістика, роль уній в історії.

Автор проаналізував доробок українських славістів першої половини XIX ст. й у дослідженні проблеми походження слов'янських народів, відзначив зацікавлення їх етнографією й фольклором, історією болгарських, сербських колоній та поселень на території України. Велику увагу приділено професорові Київського університету, полоністу М.Іванішеву, а також А.Скальковському, що також є й болгаристом.

Найбільш насичені матеріалом третій і четвертий розділи монографії: "Поява нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії (60–90-ті рр. XIX ст.)" та "Надбання й проблеми розвитку історичної славістики у перші десятиріччя XX ст.". У них досліджується "золотий вік" вітчизняної славістики, коли вона разом із російською та польською вийшла на провідні позиції у світі в ділянці дослідження історії південних і західних слов'ян. Вражає сам перелік імен учених, доробок яких вивчається С.А.Копиловим (серед них бачимо В.Антоновича, В.Більбасова, В.Біднова, М.Владимирського-Буданова, О.Воронова, М.Дринова, А.Дудку-Степовича, О.Котляревського, О.Кочубинського, П.Куліша, І.Лашнюкова, Ф.Леонтовича, І.Линниченка, І.Малишевського, М.Попруженка, К.Радченка, Ф.Успенського, Т.Флоринського, Ф.Фортинського, А.Ясинського). Звичайно, досліднику довелося долати значні труднощі, оскільки кожна з цих постатей заслуговує як мінімум кандидатської дисертації. Однак він успішно їх подолав, сконцентрувавши увагу на головних досягненнях згаданих учених і виявивши значення їхнього доробку щодо важливих історичних проблем, характерні особливості в розвитку української славістики (поява нових наукових центрів, наприклад, у Ніжині, шкіл і напрямків, розширення проблематики досліджень, дискусійні питання тощо). Уже те, що згадані постаті розглядаються в річці славістики, дало ключ для розуміння багатьох положень історичної концепції науковців. Осмислення досвіду вітчизняної славістики, яка на той час уже мала цілі школи спеціалістів з історії всіх слов'янських народів і зробила важливий внесок у розв'язання багатьох проблем, має непересічне значення для розуміння загальних тенденцій розвитку української історіографії й відродження її славних традицій. С.А.Копилов слушно вказав також на формування вітчизняної школи історико-юридичних славістичних досліджень, досягнення в ділянці слов'янської урбаністики, культурної та церковної історії. Важливим є спостереження автора щодо актуалізації проблематики вітчизняних славістів, які переконливо спростували тези польських шовіністичних істориків (А.Яблоновського, К.Шайнохи й ін.) про нібито цивілізаторську роль Речі Посполитої в Україні.

Монографія С.А.Копилова має й низку інших позитивних рис, але й сказаного достатньо, щоби дати їй високу оцінку. Додамо, що вона має також значну практичну користь як навчальний посібник при вивченні курсів історії південних та західних слов'ян і відповідної історіографії.

Суттєвих вад у монографії нами не виявлено. Можна вказати хіба що на деякі не зовсім точно розставлені акценти, дрібні недогляди. Так, П.Симоновський і О.Рігельман були сучасниками й мають приблизно однакові заслуги в українській історіографії. Розведення їх по різних періодах та ще й певне перебільшення заслуг останнього навряд чи є вірним. Автору варто було б критичніше поставитися до деяких тенденцій у славістичних дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст., зокрема відзначити явний брак їхньої уваги до розробки хронологічно близької їм проблематики (історії слов'ян XVIII–XIX ст.), певну обмеженість тематики. Є й дрібні неточності. Так, "Обширный синопсис русский" П.Кохановського, невірно названий "Великим синопсисом русским" (с. 30),

прізвище польсько-італійського хроніста А.Гваньїні подається в застарілій транскрипції (Гвагнін) (с. 32, 38 та ін.) тощо. Але все це не впливає суттєво на загальну високу позитивну оцінку монографії С.А.Копилова, яка, на наш погляд, є помітним явищем у розвитку сучасної української славістики.

Мицик Ю.А. (Київ)

Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.

У вітчизняний інтелектуальний простір це цінне наукове видання введено за сприяння Міжнародного фонду “Відродження”, яке здійснювалося в рамках спільної програми із Центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та за допомоги австрійської федеральної землі Штирія.

Отже, колективна монографія австрійських істориків, яка присвячена висвітленню історії європейської ментальності тривалого хронологічного періоду від античності й до нового часу, вийшла німецькою мовою 1993 р. Це було досить символічно, адже саме цей рік став визначальним у створенні Європейського Союзу. Адже рефлексії на тему європейської ментальності є особливо актуальними на межі ХХІ ст., коли в країнах Євросоюзу триває наукова й суспільна дискусія щодо спільної європейської ідентичності. Тож рецепції самоаналізу та сприйняття духовних джерел єдиної Європи є особливо актуальними.

Водночас у сучасному українському суспільстві також стверджуються європейські цінності, що робить проблематику, викладену на сторінках рецензованого видання, особливо цінною для вітчизняного інтелектуального середовища. Хоча народна мудрість зазвичай вчить, що справжні цінності реклами не потребують, все ж нагадати про них ніколи не буде зайвим.

Звертаючись до наукового змісту зазначеного видання, передусім увагу привертає визначення предмету історії ментальності. Відомий французький медієвіст Ле Февр наголошував на методологічно помилковому підході, що полягав у намаганнях пояснити динаміку людської думки лише еволюцією економічних формацій, або політичних процесів.

У свою чергу сучасна історична наука все частіше звертається до вивчення духовних процесів, які склалися у психологічній науці, де проблематика ментальності зосереджується на вивченні найважливіших аспектів розвитку вищих психічних функцій особистості, соціальних стосунків, вивчення специфіки соціалізації в різних культурах та цивілізаціях. Отже, поняття “ментальність” зазвичай визначається як проблема існування та розвитку тривалих структур у колективній психіці, а також як склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення елементів і станів останньої. Врешті “поняття ментальність поширене вже навіть на інституції” (С.12). Австрійський упорядник видання Петер Дінцельбахер, слухно наголошує, що сам термін “історія ментальності” є неусталеною величиною. Навіть констатується, що “більшість професійних істориків виносить її за рамки історичної науки” (С.17).

Водночас викладаючи концептуальний задум авторів “Історії європейської ментальності”, він зазначає, що головна увага приділялась усвідомленим і особливо неусвідомленим орієнтирам, “за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчують, за якими діють”. Теоретичною засадою праці стало положення, відповідно до якого характерною ознакою історії ментальності є холистичний принцип – “усе пов’язано з усім” (С.13). Хоча історія ментальності тяжіє до тотальної історії, яка охоплює всі сфери життя людини, проте багато деталей “мають створити основу загальної картини вивчення ментальності навіть стосовно обмеженого предмету дослідження”. Водночас слухним є методологічне зауваження, що “ментальності потрібно описувати на основі індивідуальних свідчень навіть у тих випадках, якщо вони характеризують поширену практику” (С.19).

Врешті історична ментальність визначається як “набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях” (С.21). Структуруючи проблемне поле історії ментальності та коло суміжних наукових дисциплін, упорядник видання слухно наголошує, що “історія ментальності це більше, ніж історія ідей і духовного розвитку, яка вивчає інтелектуальні концепції еліт чи окремих мислителів, більше, ніж історія емоцій та уявлень, які творять (хай навіть і головні) частини історичних ментальностей, більше, ніж історія культури й побуту, яка лише надає (хай навіть і вкрай потрібну) попередню інформацію” (С.21). Тож історія ментальності по-суті стає “історією відповідних панівних ментальностей” (С.22).